

O CASO GALEGO DENTRO DO EXILIO COMUNISTA INTERNACIONAL

Víctor Manuel Santidrián Arias
Fundación 10 de Marzo

Está claro que o capital non ten patria. Nin a tivo. O que non resulta tan evidente é que o proletariado —e a súa autoproclamada vangarda— non a tivese. Por iso, e a pesar da solidariedade internacionalista e das apelacións marxianas á unidade da clase obreira de todo o mundo, o exilio sempre foi un oficio duro para os comunistas¹. Oficio que, por certo, exerceron con frecuencia: hai quen fala da existencia dunha especie de canon do «exilio comunista», cun mito fundacional baseado na historia oficial do partido bolxevique. No seu relato, o exilio constitúe unha fase case necesaria no desenvolvemento dun verdadeiro partido comunista: é «un exilio-escuela» —en palabras de Olga Ulianova, autora dun traballo sobre o exilio dos comunistas chilenos durante a ditadura de Pinochet—, unha escola onde «se elaboran estrategias y tácticas que se aplicarían luego en el país, se aclaran cuestiones teóricas, se preparan los cuadros jóvenes, se apoya en los “partidos hermanos” y luego, cuando se dan las condiciones, se retorna para hacer la revolución y llegar al poder o, a lo menos, llegar a ser actores relevantes a la cabeza del partido en democracia» (Ulianova 2013: 217).

Trataremos nestas páxinas dun caso particular do exilio comunista, o galego (e español). Farémolo utilizando como fío condutor a vida de dúas persoas que foron símbolos do comunismo galego (mais tamén español e, en boa medida, internacional): Enrique Lister (1907-1994) e Santiago Álvarez (1903-2002). O exilio destes dous comunistas condicionou a súa militancia, é dicir, a súa vida, e con iso a da organización que dirixiron, o Partido Comunista Español (PCE). Pola súa vez, a compoñente ideolóxica e a adscrición nacional desta militancia viñan dadas polo feito de que o PCE foi durante moitos anos a Sección Española da Internacional Comunista, o partido da revolución mundial. A pesar da desaparición da Comintern, a cultura comunista en que se criaron politicamente Lister e Álvarez seguiu marcada, dalgún xeito, por esa realidade.

O fenómeno do exilio comunista vén, xa que logo, de lonxe, sobre todo en latitudes hispánicas onde o exilio é «un rasgo nacional persistente» (Duarte 2009: 117 e ss.). Pouco sabemos, porén, dos primeiros anos do Partido Comunista en Galicia pero os seus inicios non deberon ser doados. Aos poucos meses da constitución da federación galega, en abril de 1923, produciuse o golpe de Estado de Primo de

¹ *Duro oficio o exilio* é o título dun poemario que o poeta turco Nazim Hikmet, morto no exilio soviético —na patria do socialismo, referencia da militancia comunista que aquí estudamos—, publicou en 1957.

Rivera. Non temos noticias de posibles exilios ou deportacións de comunistas galai-
cos durante este período. Resultou determinante, iso si, o fenómeno da emigración
económica a América, sobre todo porque foi alá onde se politizou algún dos nosos
protagonistas. É o caso de Enrique Líster, que fala da súa estadía en Cuba como o
seu primeiro exilio, aínda que non parecía deberse a causas políticas².

Nos anos republicanos, os comunistas intentaron organizar as súas propias
escolas de formación para militantes, que estiveron fortemente xerarquizadas:
uns comunistas foron enviados á Escola Lenin e outros, á escola de formación de
Madrid. Unha das poucas noticias que temos da presenza de galegos na Moscova
desta época procede das memorias da comunista Isabel Ríos, quen di que un
camarada da Coruña, Escariz, pasara pola escola leninista (Ríos 1986: 44)³.

Outro dos militantes galegos enviados á capital soviética foi o aínda desco-
ñecido Enrique Líster, daquela Jesús Liste. Da súa estadía entre setembro de
1932 e setembro de 1935 na escola de Moscova sabemos algo polo seu propio
testemuño (Líster 2007a). A saída de España facilitoulla o Partido Comunista,
no que xa militaba o mozo de Calo. Coma noutros casos —por exemplo, o
do futuro ministro comunista Jesús Hernández—, veu determinada pola per-
secución policial á que estaba sometido debido á súa participación en actos
de violencia (política). O seu destino foi a Escola Internacional Lenin, onde
se fixo realidade o seu «deseo más ardiente»: «vivir y trabajar con los hombres
soviéticos» (Líster 2007a: 52)⁴.

Líster lembra que contactou con cidadáns soviéticos nas visitas a fábricas e
kolkhozes organizadas pola escola pero, dadas as características desta, os contactos

² Un dos poucos textos coñecidos de comunistas galegos destes anos chámase «El Comunismo y el proletariado español», reproducido por entregas no periódico *Revolución. Órgano de la Sociedad Obrera de Cultura de Pontevedra*. O seu autor, Guillermo Cedrón Gómez, presidente do raio comunista da cidade departamental, foi home de negocios na Habana antes de exercer como mestre en Ferrol.

³ Trátase, case con seguridade, de Manuel Escariz, de quen pouco sabemos. Foi candidato comunista nas eleccións da República, en cuxa documentación aparece como albanel. Coñecemos de Manuel Escariz o texto da conferencia que impartiu en Pontevedra: «Cómo se desarrolla la vida obrera y campesina en Rusia» (*El País. Diario Republicano*, insíreo na súa edición do 2 de abril de 1933).

⁴ Sensación semellante á que sentiu Álvaro Cunhal, futuro secretario xeral do PCP: «Em 1935 estive lá varios meses, na altura da colectivização, da industrialização e participei como os jovens soviéticos do entusiasmo da construção da nova sociedade; não era uma ilusão, vivia e participava com eles» (Pacheco 2000: 136). Desexo e fascinación pola patria do socialismo compartida non só pola militancia comunista, senón por moitas persoas —non todas— do mundo occidental que visitaron a URSS.

foron moi limitados (Líster 2007a: 52). Eran intensos mentres traballaba nas obras do metro, nas que «era un ciudadano como los demás» (Líster 2007a: 52). Segundo o seu propio testemuño, traballou na construción da primeira liña do metro de Moscova, «metáfora de la edificación del socialismo»⁵. Eran os tempos do stakhanovismo e Líster converteuse en «obrero de choque» cun cumprimento de obxectivos do 132 % (Líster 2007a: 32). Era, xa que logo, un traballo duro no que os mozos que alí laboraban desbaldían «entusiasmo», «heroísmo» e «espíritu de sacrificio»: «¡Qué juventud tan maravillosa!», escribe Líster (Líster 2007a: 52).

O miliciano galego e os seus compañeiros de pupitre estudaron materias relacionadas coa historia do partido bolxevique ou coa construción do socialismo na URSS, clases de marxismo e historia do movemento obreiro, táctica política e organización de folgas e insurreccións (Priestland 2010: 137-138). Ademais, os profesores da escola militar á que asistiu durante catorce meses compartiran trincheira co canteiro galego durante a Guerra Civil.

É posible que a formación recibida en Moscova sexa un dos factores que expliquen a evolución política de Enrique Líster. Non esquezamos que a Escola Internacional Lenin, creada en maio de 1926 —o período da bolxevización—, tiña como obxectivo a formación de cadros comunistas para «forjar a los partidos jóvenes, radicales y caóticos del anterior período revolucionario y acomodarlos al nuevo patrón elaborado en Moscú» (Priestland 2010: 137-138); a Escola Lenin foi instrumento de bolxevización e estalinización dos partidos comunistas.

Con esta bagaxe, Líster regresou clandestinamente a España, a Madrid, para se encargar dos labores antimilitaristas planeados polo Partido Comunista. Corría o derradeiro trimestre do ano 1935. O canteiro de Calo non volveu a Galicia, polo menos de forma legal, ata corenta anos despois.

Como dicíamos máis arriba, outros militantes foron enviados á escola de formación que os comunistas crearon en Madrid, o que tamén condicionou a súa traxectoria vital. Un deles foi Santiago Álvarez Gómez, futuro secretario xeral dos comunistas galegos, cuxa militancia databa de comezos da Segunda República. Con poucos anos de carné (e de idade), redobrou a súa actividade política a prol do

⁵ Fernando Hernández Sánchez: *Las siete pruebas de Enrique Líster (1907-1994)* (<http://www.sbhac.net/Republica/Colabora/Lister.htm>).

Partido Comunista durante a Fronte Popular. Quizais como recoñecemento ao seu activismo, foi elixido para acudir a Madrid, por primeira vez, a un Comité Central. E para completar a súa formación militante enviárono á escola do Partido, tamén en Madrid. Este feito marcou a súa vida porque a sublevación militar do 18 de xullo de 1936 o sorprendeu na capital da república. Santiago Álvarez, como Enrique Lister, tampouco volveu a Galicia de forma legal ata pasadas catro décadas.

Deste xeito, os dous militantes que no futuro se converterían en símbolos do comunismo galego, desenvolveron unha gran parte da súa actividade fóra de Galicia, primeiro nos campos de batalla da Guerra Civil, logo no exilio (cunha longa paréntese, no caso de Santiago Álvarez, nas cadeas franquistas).

Deixamos escrito noutro lugar (Santidrián 2006) que a división política dos exiliados galegos —e dos españois— tinxiu todo o seu labor, ata o punto de que a tarefa de unir os galegos do exilio considerouna Santiago Álvarez un «esfuerzo ideal» (Álvarez 1984: 102). E cando falamos de división non soamente nos referimos ás liortas entre as distintas forzas do exilio republicano. No fin de contas, «no concebimos la emigración política de 1939 como un conjunto cohesionado», escribe Ángel Duarte, para quen «la fidelidad a las instituciones y a los valores del republicanismo fue vivida [...] de manera diversa», por exemplo, no comunismo e nos nacionalismos catalán e vasco: «Lo suyo era otro proyecto, y, en cierta medida, también pasó a ser otro pasado» (Duarte 2009: 140).

Pero, ademais destes conflitos interpartidarios, tamén se deron enfrontamentos intrapartidarios. A organización do PCE presenta nese sentido unha certa singularidade fronte a outras forzas. O modelo comunista de partido, marcado polo stalinismo, xustifica o feito de que fose a única organización capaz de se presentar monoliticamente. Producíronse disidencias e fraccións —Enrique Lister foi expulsado do PCE, non o esquezamos—, pero, paradoxalmente, as expulsións pretendían manter a cohesión interna: nas organizacións procedentes da Terceira Internacional, a purga fortalecía o partido. Outras características do comunismo terceirista —o culto á personalidade e o centralismo democrático— permitiron que a súa liña política, a pesar de múltiples viraxes, fose ferreamente marcada desde a dirección. Deste xeito, e sobre todo co paso dos anos, o PCE presentábase como un partido moito máis unido ca o resto das forzas republicanas no exilio, o que lle permitiu converterse, xa nos sesenta, na organización con maior capacidade de influír sobre o antifranquismo do interior.

A historia do PCE durante o franquismo é, en boa maneira, a do binomio exterior-interior. No exterior, nun exilio repartido en varios países de Europa, América e a URSS, viviu o núcleo dirixente que durante os anos corenta intentou facerse co control do que pasaba no interior, na Galicia franquista. Co paso do tempo, ese binomio dilúese mediante o establecemento de lazos entre a dirección e o interior; pódese dicir que o concepto de exilio se esvaece, no sentido de que a súa existencia se xustifica en función do que pasa no interior.

Sabemos polas memorias dos nosos protagonistas como e cando pasaron a fronteira. Conta Santiago Álvarez que unha delegación da Fronte Popular Antifascista Galega de Nova York visitouno nada máis entrar en territorio galo camiño do exilio⁶. O seu obxectivo era «auxiliar a los gallegos que, a su juicio, nos habíamos destacado más en la contienda, o que, por diversas razones, consideraban como personalidades políticas», Enrique Lister e el mesmo, entre outros. Ambos os dous rexeitaron a proposición (Álvarez 1992: 147 e ss.), pero, tras unha estancia en Francia, os dous galegos abandonaron o país veciño: Álvarez camiño de América Latina, Lister en dirección á Unión Soviética.

Lister abandonou España en avión, desde o aeródromo de Monóvar, onde se concentrara a plana maior do comunismo español no momento do golpe de Casado. O 7 de marzo de 1939 engalou o aparato en que viaxaba o comunista galego rumbo a Tolosa e desde alí a París. Tras unha breve estadía na capital gala, Lister partiu en barco cara á Unión Soviética. A expedición chegou a Moscova o 14 de abril de 1939. Presentábanse ante Lister varios meses de análise coas autoridades soviéticas sobre o controvertido final da Guerra Civil⁷.

Pola súa banda, Santiago Álvarez pasou os primeiros meses de exilio en terras francesas, onde recibiu a encarga de distribuír axudas económicas a través do Servizo de Evacuación de Refuxiados Españois (SERE); actuou como representante do seu partido, non como galego. Unha pequena porcentaxe das persoas atendidas polas organizacións republicanas foron evacuadas a América, onde as colectividades galegas viviran a Guerra Civil enfrontadas polo control

⁶ Unha das características diferenciadoras do exilio galego fronte a outros exilios hispánicos foi o importante apoio que recibiu por parte das comunidades organizadas e concienciadas de emigrantes galegos, entre elas a Fronte Popular Antifascista Galega de Nova York (Núñez Seixas / Farías 2009). Na Arxentina foi moi activa a Federación de Organizaciones de Ayuda a la República Española (Schwarzstein 2001).

⁷ O periplo pode seguirse tanto nas memorias de Enrique Lister como nas de Tagüeña (2005).

das súas sociedades. Como sinala Núñez Seixas, debido ás redes migratorias preexistentes, o territorio «natural» do exilio galego non era Francia, senón América. Deste xeito, moitos dos que loitaron no Exército Popular e na Resistencia francesa reemigraron a América Latina despois da Liberación (Núñez Seixas 2012).

Álvarez viaxou a Inglaterra a finais do mes de xuño de 1939. Pouco despois, na segunda quincena de agosto, foi a Alxeria, onde soubo do pacto xermanosoviético. De regreso a Francia, o PCE decidiu que o valdeorrés marchase a Cuba, pasando antes por Santo Domingo. En Cuba —e tamén en Santo Domingo—, os comunistas galegos e españois desenvolveron unha intensa actividade política, tanto de cara ao interior como na vida política do país que os acollía. A hexemonía comunista explica a proliferación de actividades contra a represión franquista durante os primeiros anos da posguerra. Sirvan como exemplo as campañas a favor dos comunistas galegos Francisco Comesaña, Antonio Seoane, José Gómez Gayoso —sobre o que volveremos máis adiante— e do propio Santiago Álvarez.

Álvarez viviu no país caribeño ata 1944, cunha intensa actividade política, na que destaca a organización da marcha clandestina de militantes á España franquista, ata que recibiu a consigna de regresar ao interior. Pero non adiantemos acontecementos.

Que pasou noutros países que tradicionalmente foran receptores da emigración galega? Probablemente, foi na Arxentina e México onde a emigración comunista despregou unha maior actividade, aínda que «la frontera entre lo que podemos denominar *exilio gallego* y lo que podríamos definir como *participación gallega en el exilio republicano español* no siempre estaba clara» (Núñez Seixas / Farías 2012: 184). A creación do Consello de Galiza (novembro de 1944), a cabalo entre A Arxentina e O Uruguai, deu unha certa visibilidade ás comunidades galegas residentes neses países —nomeadamente en Bos Aires— fronte aos colectivos exiliados noutros estados suramericanos (Núñez Seixas 2012: 184). O Consello de Galiza foi un foco de tensión entre galeguistas e comunistas, que non recoñeceron a representatividade dos seus catro asinantes⁸.

⁸ Para Duarte, a inexistencia de aparato institucional galego «acaso explique las facilidades de radicalización galleguista» (Duarte 2009: 189). Pola contra, no caso catalán si que existiu, o que serviu de freo para inclinacións separatistas do nacionalismo (Llombart Huesca 2012). Tamén se deu esa continuidade nas institucións vascas, personalizadas na figura de Jose Antonio Aguirre, que pasou de sentir «repugnancia»

A Arxentina foi un dos países desde onde a militancia comunista intentou crear unha cultura de seu, quizais co obxectivo de reforzar os lazos militantes. O PCE dedicou non poucos esforzos á creación dunha serie de mitos, esencia das virtudes do comunista. Corría a época do stalinismo e, con el, a emulación e o culto á personalidade. O tratamento que a prensa comunista lles deu aos procesos contra os militantes caídos nas mans da policía tivo outra función, ademais de impedir o cumprimento das penas de morte. Esas campañas forxaron os mitos que fortaleceron a unidade do Partido. O caso de Santiago Álvarez é paradigmático e contribuíu, sen dúbida, a salvar a vida do valdeorrés (Álvarez 1990c).

A conformación de mitos —e dos seus correspondentes contramitos⁹— pretendía ser, ademais, unha vía a través da cal o Partido Comunista conectase cos intelectuais galegos, que serían os encargados de «cantar en gallego las hazañas de los guerrilleros, la leyenda de un Ponte, de un Vilaboy, de un Manolito Bello [...]», segundo se le nunha carta dirixida desde o exilio francés ao interior¹⁰. A esas e a outras figuras dedicáronselles numerosas páxinas na prensa e un libro enteiro, *Héroes de España y Galicia*, publicado na Arxentina en 1949.

Héroes de España y Galicia reproducía escritos dalgúns guerrilleiros e as cartas enviadas desde a prisión da Coruña polos xa citados líderes do Comité Rexional de Galicia: Gayoso e Seoane¹¹. Os documentos presentan uns militantes que, desde a cadea, fan profesión das súas crenzas, da súa confianza no futuro e no seu Partido; fan gala dunha gran fortaleza, malia estaren na antesala do pelotón de fusilamento. Son, evidentemente, un modelo para imitar por toda a militancia. Ponse de manifesto o sacrificio persoal do comunista que non dubida en deixar

por «todo esto español», a ser adañ da unidade dos vascos, de cataláns e galegos e dos republicanos españois (Mees 2012: 149).

⁹ Os militantes caídos en desgraza dentro da organización: Heriberto Quiñones, Jesús Monzón e, no caso de Galicia, Víctor García Estanillo, o *Brasileño*, por exemplo.

¹⁰ *Carta a Galicia, 1948*, AHPCE. Movemento guerrilleiro. Varios. Anos corenta. Varias rexións. Jacq. 25-30. Outro escrito un pouco posterior (10 de abril de 1949), asinado por «Santiago» [Carrillo] e dirixido aos xefes guerrilleiros, recomendaba novamente utilizar as súas figuras como símbolo da loita antifranquista (*Carta a Galicia, 10 de abril de 1949*, AHPCE. Movemento guerrilleiro. Varios. Anos corenta. Varias rexións. Jacq. 36-37). Sobre a forza do mito guerrilleiro, remitimos a Marco 2012: 175 e ss.

¹¹ Sobre Gómez Gayoso é a curtametraxe *Un héroe del pueblo español*, da produtora Cuba Sono Film, que recrea a loita guerrilleira do mestre galego, a súa detención e asasinato.

todo, en afastarse da familia, para aceptar a honra concedida pola Dirección de loitar no interior do país. O guerrilleiro preso é capaz de aguantar a tortura para non delatar os seus compañeiros —«Más fuertes que la tortura y la pena de muerte» é o subtítulo do cuarto volume das memorias de Santiago Álvarez—; o guerrilleiro é digno do seu «título de comunista» porque «el triunfo de nuestra causa es seguro y la hora de la victoria se aproxima». Como escribía Gayoso na súa derradeira carta:

He procurado que se aplicara fielmente la línea política de nuestro Buró político y clavar en la mente de cada militante y en su corazón el cariño hacia nuestros dirigentes, y principalmente hacia nuestra querida camarada Dolores [...], el jefe querido, la que me educó en la entereza y fidelidad a los principios del marxismo-leninismo. Ella fue la que me dio ánimo y fuerza para aguantar las torturas.

Héroes de España y Galicia tamén incluía un escrito de Jesús Izcaray sobre Manuela Sánchez, a «heroína de Carrés», morta pola represión franquista¹². E sobre ela mesma trata a obra de teatro *Manuela Sánchez*, do escritor comunista César M. Arconada, exiliado na URSS. A peza, representada en 1952, permanece aínda inédita. Sobre Manuela Sánchez tamén escribiron Lorenzo Varela («Pomba, ponla, mai, señora, / guía, vara, mai de nós», poema acompañado dun debuxo de Luís Seoane) e Rafael Alberti, que nas súas *Coplas de Juan Panadero* cantou ao «¡Sangre de Gómez Gayoso, [...] sangre de Antonio Seoane, [...] ¡Sangre de Manuela Sánchez...!».

En México, os comunistas galegos agrupáronse nunha Comisión Galega do PCE, en boa maneira animada por Luís Soto. Promoveron organismos que querían ser unitarios, como a Alianza Nazonal Galega ou a Comisión Gallega de Ayuda a la Junta Suprema de Unión Nacional. Quizais o activismo desenvolvido nos primeiros anos de exilio se converteu na «utopía del regreso», en «sueños de nación» (Hoyos Puente 2012), porque desde 1946 o centro de gravidade republicana pasou a París.

¹² Trátase dunha das poucas mulleres do relato comunista, no que a maior parte das militantes están invisibilizadas.

EN FRANCIA

Os impulsores principais da constitución de organizacións políticas do exilio galego en Francia foron, sen dúbida, os comunistas, conta Núñez Seixas (2012: 185). Xa nos anos corenta promoveron no país veciño organismos unitarios como Unión Nacional. Enrique Lister, chegado a Francia en 1944 tras o seu paso pola Academia Frunze e os exércitos roxo e polaco, desempeñou un importante papel (Lister 1983: 27 e ss.) que algúns autores cualifican de «liderazgo pseudocarismático» (Núñez Seixas 2012: 185).

Un daqueles organismos foi o Frente Liberador Gallego, que procuraba a unidade de todos os partidos galegos no exilio para apoiar a loita guerrilleira e os grupos antifranquistas do interior, coa pretensión de ser embrión dun futuro goberno autónomo galego. Deu paso ao Bloque Republicán Nazional Galego, que desenvolveu certa actividade entre 1946 e 1948. A participación de Lister foi clave nese organismo. Parecía que, con Santiago Álvarez na cadea, o de Calo se convertía na cabeza visible dos comunistas galegos. Así se puxo de manifesto na súa intervención no III Pleno do Comité Central do Partido Comunista, que se converteu nunha publicación titulada *Galicia en la lucha contra el régimen de Franco y por la República*. Nela podía lerse que o pobo galego non era «separatista; le une con los demás pueblos de España la voluntad de salir de la tragedia»¹³.

Os últimos anos corenta non foron unha época dourada para a oposición comunista. O grupo dirixente parecía non ter unha estratexia clara. A represión provocou numerosas caídas no interior. A loita guerrilleira, que en boa medida era responsabilidade de Lister, chegaba ao seu final de xeito pouco brillante. En Francia, o PCE foi ilegalizado en setembro de 1950 a raíz da operación policial coñecida como «Bolero-Paprika»¹⁴. Para completar o panorama, Stalin morreu en marzo de 1953 e habería que esperar tres anos para coñecer o que ocorrera co líder xeorxiano.

Lister, que ata ese momento residira en Francia, foi enviado a Praga. Despois da toma do poder polos comunistas en febreiro de 1948, a capital de Checoslo-

¹³ AHPCE. Serie Dirigentes 23/3.3.2. Está comentado en *Mundo Obrero* 59, 27 de marzo de 1947 e *Mundo Obrero*, 60, 3 de abril de 1947.

¹⁴ Sobre este tema remitimos a Lister López 2007; véxase tamén Guixé 2012.

vaquía converteuse nun dos núcleos centrais do movemento comunista e sede de organizacións internacionais como a Unión Internacional de Estudantes, a Organización Internacional de Xornalistas, a Organización Mundial dos Sindicatos e o Consello Mundial da Paz, do que Lister entrou a formar parte. Viviu en Praga como responsable das comunidades de españois nos países da Europa Oriental, nexo entre o núcleo dirixente de París e o de Moscova¹⁵. Parece que entre as súas responsabilidades non se encontraba a de manter a relación coa militancia de Galicia.

Pola súa banda, Santiago Álvarez volveu ao país, segundo comentamos máis arriba, a mediados de 1944. Pouco despois, caeu nas mans da policía franquista. Permaneceu en prisión ata 1954. A mediados dese ano regresou a Francia e trasladouse a Praga para asistir ao V Congreso do PCE, no que interveu como representante dos comunistas galegos, elixido polo grupo dos que saíran de Galicia para asistir ao conclave. Formou parte do consello de redacción de *Cuestiones de la paz y el socialismo*, revista teórica e de información dos partidos comunistas e obreiros, que tiña a súa sede en Praga. Acatou a proposta do Buró Político de trasladarse a México. Tratábase de neutralizar a actuación política de dous ex-militantes da importancia de Jesús Hernández e de Enrique Castro. Ademais, Álvarez responsabilizárase do resto de organizacións do PCE en América.

Pouco antes de rematar a década dos cincuenta, cambiou de novo o domicilio, sempre ás ordes da súa organización. Instalouse en Francia, o que non significou a fin das súas viaxes. Máis ben ao contrario, porque desde Europa ía encargarse das actividades internacionais do PCE. Así, en 1959 participou no Congreso da Emigración Galega de Bos Aires, asemblea en que presentou unha comunicación sobre os foros. Era un paso máis na súa preocupación pola historia de Galicia, tema sobre o que foi publicando diversos artigos ao longo dos anos sesenta.

O VI Congreso comunista (decembro de 1959) consolidou o cambio de rumbo iniciado co acceso dos «mozos», encabezados por Santiago Carrillo, aos postos de máxima responsabilidade dentro da organización. O grupo dos «mozos» enfrontárase a quen daquela tiña a dirección efectiva do partido, Vicente Uribe,

¹⁵ Os informes de Enrique Lister, algúns deles moi detallados, están analizados en Petho 2008: 58 e ss. Proceden do Arquivo Histórico do PCE, en Madrid, e dos arquivos checos. Por estes escritos sabemos, por exemplo, que, desde mediados dos anos cincuenta, o PCE apoiou o regreso a España de todas aquelas persoas exiliadas nos países comunistas que tivesen posibilidades de facelo. Non hai galegos entre eles.

que lideraba o grupo dos «vellos»¹⁶. A loita, que se saldou coa vitoria dos primeiros, tomou como escusa o debate xerado pola admisión de España na ONU (decembro de 1955). Pouco despois, a dirección comunista asumiu a «política de reconciliación nacional» (1956).

Doutra banda, parece que o VI Congreso consolidou unha repartición de responsabilidades entre os nosos protagonistas que podía vir de lonxe. A intervención de Enrique Lister, membro do Comité Executivo comunista e do Consello Mundial da Paz, xirou arredor da cuestión militar, da que se ocupaba desde había tempo. Santiago Álvarez, que por primeira vez compartiu con Lister asento no Executivo, falou de Galicia.

Alí, Álvarez apuntou un aspecto fundamental da batalla ideolóxica á que o PCE debía facer fronte. Era a cuestión nacional, na que o partido habería de popularizar a súa tradicional posición de apoio ao dereito de autodeterminación¹⁷. Volveremos máis adiante sobre este tema.

Despois do VI Congreso, Álvarez emprendeu unha longa viaxe para visitar, en principio, a recentemente nada Cuba revolucionaria, país ao que, por certo, tamén viaxou Lister. En xuño de 1960, o valdeorrés foi a México, onde as relacións entre a organización local do comunismo español e a dirección do PCE non sempre foron doadas¹⁸. No que se refire á comunidade galega, Santiago Álvarez tiña a encarga de falar do «caso [Luís] Soto», militante que tiña «una actitud respecto al grupo gallego y realiza una labor no acorde con el P. en el Patronato [da Cultura Galega]». Parece ser que as conversas con Carlos Velo e co propio Soto non deron os resultados apetecidos, porque non pecharon o enfrontamento deste último coa súa organización: os comunistas non o apoiaron como candidato á presidencia do Padroado (Gurriarán 1999: 254 e ss.). Segundo a versión de Soto, o abandono definitivo da militancia comunista, nos anos sesenta, estivo relacionado precisamente coa actitude do PCE respecto ao Padroado da Cultura Galega (Soto 1983, Martínez González 2011).

¹⁶ En realidade, todos eles pertencían á mesma xeración política, a das xentes formadas baixo a influencia da Revolución de Outubro, a xeración da República e da Fronte Popular.

¹⁷ «Intervención de Santiago Álvarez», *Nuestra Bandera*, 25, marzo de 1960, 47-62.

¹⁸ Non esquezamos que Santiago Álvarez foi enviado ao país azteca nos anos xusto posteriores á súa saída do cárcere, en boa medida para pacificar a situación.

Da lectura do informe de Santiago Álvarez sobre a súa viaxe de 1960 tírase a conclusión de que os comunistas xa non tiñan posto o seu máximo empeño en América Latina. Había que ter controlada a situación, loxicamente, pero non era o seu principal foco de atención. O Consello de Galiza na Arxentina, que para os comunistas non respondía aos verdadeiros intereses da loita antifranquista, entrara nunha vía morta. En México apareceu a revista *Vieiros*, fundada polo médico comunista Francisco Comesaña, pero parecía limitarse ao eido cultural. A iniciativa política e o traballo antifranquista —o comunista, mais tamén o do nacionalismo galego— xa levaban tempo noutras latitudes.

SON OS ANOS SESENTA

«Si un grupo político gallego tuvo interés y cierto éxito en preservar una esfera pública autónoma en el exilio francés, éste fue sobre todo el PCE», afirma Núñez Seixas (2012: 195). A creación da Casa de Galicia (1958), por exemplo, cunha presenza comunista hexemónica, ía nese camiño. No terreo partidario, os comunistas galegos comezaron a editar en Francia a súa revista teórica, *Nova Galicia* (1966). A finais de 1968 naceu, tamén no exilio francés, o Partido Comunista de Galicia (PCG).

Os comunistas puxeron un dos seus focos de traballo antifranquista na mobilización da emigración económica¹⁹. Non foi unha experiencia illada, o fenómeno tamén se produciu no exilio portugués²⁰. O vínculo entre exiliados políticos e emigrados económicos establécese acotío no lugar de traballo e mediante diversas prácticas, non moi diferentes das que desenvolveu a emigración española: a Librería Portuguesa de París actuou como lugar de sociabilidade política, organizáronse xantares de confraternización, conmemoráronse efemérides...²¹.

¹⁹ Sobre este tema remitimos a Babiano e Fernández Asperilla (coords.) 2009 e Fernández Asperilla (ed.) 2010.

²⁰ Sobre este tema, Pereira 2003: 121-157.

²¹ «Para unha comunidade emigrada, a memoria histórica está por riba de todo, é vital mantela; é o factor de cohesión nacional, cultural e político», escribiu Geneviève Dreyfus-Armand en 1999 (Dreyfus-Armand 1999: 174).

Os comunistas exiliados portugueses —co apoio do Partido Comunista Francés (PCF) e da Confederación General del Trabajo (CGT)— favoreceron a creación de diversas organizacións, como a Conferencia dos países de Europa Occidental para a amnistía dos presos e exiliados políticos portugueses, a Asociación dos Naturais de Portugal, a Comisión de Solidariedade cos Presos Políticos, o Club de Mozos Emigrados, o Movemento de Mulleres Portuguesas, etc., que se movían ao son dunha música semellante á dos comunistas españois e galegos.

Volvamos, xa que logo, ao caso galego. Das catro ondas migratorias de España a Francia entre 1870 e 1979, a económica, que se produciu a partir da creación do Instituto Español de Emigración (1956), foi a máis abundosa²². A diferenza doutros momentos, a emigración dos sesenta asentouse na zona de París, pero tamén nos departamentos do norte e do leste. As orixes deste proceso pódense remontar a principios do século XX, cando os españois se converteron no grupo maioritario nalgúns zonas. Tratábase, doutra banda, dunha poboación pouco politizada, sobre a que a CNT/FAI exerceu unha certa influencia. A emigración galega —menos do tres por cento— foi escasa.

A situación cambiou co estalido da Guerra Civil e da Segunda Guerra Mundial, momento en que a influencia comunista substituíu a anarquista, ben a través do Partido Comunista de España, ben a través dos comunistas franceses ou do sindicato CGT. Desde 1963, esta central editou prensa sindical en castelán (*Defensa Obrera*). Coa chegada dos emigrantes económicos, a actividade de politización redobrouse, moitas veces coa infiltración en asociacións xa existentes, como a Federación de Emigrantes Españoles Residentes en Francia. Creáronse outras como *France-Espagne* (1949) ou, anos despois, o Comité Nacional de Defensa das Vítimas do Franquismo; ambas organizaron en marzo de 1961 a Primeira Conferencia de Europa Occidental para a amnistía dos presos e exiliados políticos. A campaña para salvar a Grimau (1962-1963) supuxo un paso adiante neste terreo. As conmemoracións da Segunda República, o apoio ás folgas asturianas, as proxeccións de filmes e as festas campestres eran, entre outras, actividades para conquistar a emigración para o antifranquismo. A captación tivo éxito e en ocasións algúns dos novos militantes foron enviados ao interior. Foi o caso de Santos Costa Barroso, traballador emigrado a Francia, onde empezou a militar

²² Seguimos nestas liñas os traballos de Lillo (2008, 2010, 2011 e 2012).

no PCE. A súa organización mandouno a Galicia e desempeñou un activo labor de axitación nas provincias de Ourense e Lugo²³.

Nos primeiros anos da década dos sesenta, a actividade clandestina acelerouse en Galicia. Nas vacacións de 1961, dous dirixentes obreiros de Ferrol, Julio Aneiros e Francisco Fernández Filgueiras, viaxaron a París para reunírense coa dirección do PCE. En febreiro de 1962, Filgueiras marchou novamente a Francia. Nesta segunda viaxe tamén foron, por separado e con pasaporte falso, outros militantes ferroláns: Francisco González Vidal (*Paco Balón*), Julio Aneiros e Juan Vázquez. Reuníronse con Santiago Álvarez, Enrique Líster e outros dirixentes para falaren, principalmente, do «asalto al Sindicato Vertical» (González Vidal 1999: 159). No mes de xullo de 1962 regresaron a Francia varios militantes do interior²⁴. Deste encontro saíron as consignas que, coidamos, son clave para entender a estratexia do PCE en Galicia ao longo da década dos sesenta²⁵. As viaxes a Francia foron xa desde aquela unha constante.

Comezaron a impartirse, ademais, cursos de formación política para a nova militancia, esta vez na República Democrática Alemá (RDA)²⁶. Previamente, algúns militantes foran enviados á URSS. Foi o caso de Carlos Núñez, que nos primeiros anos sesenta asistiu a un curso de ano e medio e se instalou en Vigo en 1963²⁷. Por Moscova tamén pasou daquela outro galego, Xesús Redondo Abuín, exiliado económico. A súa militancia levouno ás cadeas franquistas durante varios anos, de xeito que non retornou a Galicia ata mediados dos setenta do século pasado.

Jesús Aneiros Rodríguez, procedente de Ferrol, foi dos primeiros en acudir á Alemaña Oriental, segundo sabemos por outro militante obreiro, Rafael Pillado, que nas súas memorias relata polo miúdo o seu paso polo curso de formación na RDA: foron seis meses a cabalo dos anos 1964 e 1965 (Pillado 2012). Viaxou desde Ferrol en compañía doutro camarada, Remigio Gonzalez, *Pipo*. Tras unha cinematográfica viaxe, cruzaron desde a Europa capitalista á RDA. Pillado e mais

²³ Tamén volveron a Galicia algúns emigrados á Arxentina como David Álvarez Carballido, que regresou a Lugo na década dos sesenta para reconstruír o PCE (Santamarina 1999).

²⁴ *Acta del Secretariado del 24 de julio de 1962*, AHPCE. Documentos 43.

²⁵ *Propuestas con carácter resolutivo concernientes a las cuestiones del trabajo en Galicia. 10 octubre de 1962*, AHPCE. Sección Galicia e León. Jacq. 22.

²⁶ Harmut Heine, no seu artigo sobre o exilio republicano na RDA, xa escribiu sobre os cursos de formación que moitos dos militantes do interior foron realizar á Alemaña comunista (Heine 2001).

²⁷ Conversación con Carlos Núñez, Vigo, 10 de febreiro de 1999.

González compartiron aulas con outro paisano, Luis González, *Ferreiro*. Eran os tres únicos galegos. Dous anos despois, a delegación de Galicia sería máis numerosa (Enrique Viera, Manuel Núñez, José Luis Seijas, Jesús Miguel Pedro, Nicasio Mourón e José Manuel Puentes), pero tamén máis desafortunada, porque varios dos seus integrantes foron detidos pola policía franquista debido a fallos no sistema de seguridade (Pillado 2012: 166).

En 1965 tivo lugar en Francia o VII Congreso do Partido Comunista. Das 136 persoas que asistiron ao conclave, formaban a delegación galega Santiago Álvarez e catro militantes do interior: David Álvarez Carballido, Carlos Núñez, José Díaz, *Carballeira*, e Francisco Fernández Filgueiras.

As decisións do VII Congreso relacionadas con Galicia foron de gran transcendencia. Non esquezamos que foi mandato congresual a creación do Partido Comunista de Galicia, que non se materializaría ata tres anos despois²⁸. A decisión arroupouse cos numerosos escritos de Santiago Álvarez sobre a cuestión nacional. Os primeiros textos sobre o tema datan de 1960, ano en que saíron do prelo os artigos «Orígenes y formación de la nacionalidad gallega» e «La lucha de los irmandiños del Siglo XV» (Álvarez 1990a e 1990b). Partindo do concepto de *nación* acuñado sobre a definición de Stalin (territorio, lingua, historia e psicoloxía común), Álvarez falaba de tres nacionalidades no Estado español —Galicia, Euskadi, Cataluña—, que definía como «multinacional» (Álvarez 1968: 23-24). A opresión secular á que foron sometidas esas tres nacionalidades xerou o problema nacional, agudizado polo franquismo. Xa que logo, a solución pasaba pola fin da ditadura franquista²⁹.

Desde o punto de vista organizativo, os comunistas galegos falaran xa en 1962 da necesidade de crear o PCG como sección galega do PCE³⁰. A idea tomou forma de mandato, lembrémolo, no VII Congreso do Partido. Meses despois do VII Congreso, en outubro de 1966, realizáronse unhas reunións en que se insistiu

²⁸ *Resolución sobre el Partido Comunista de Galicia (VII Congreso del PCE, 6-10 de agosto de 1965)*, AHPCE. Documentos do VII Congreso, 835.

²⁹ Santiago Álvarez: «Galicia, la autonomía, la autodeterminación», *Nova Galicia*, 1, outubro de 1966, 55-62. Atopamos ese programa democrático de mínimos na *Declaración del Comité Ejecutivo del PCE de junio de 1964*.

³⁰ *Propuestas con carácter resolutivo concernientes a las cuestiones del trabajo en Galicia. 10 octubre de 1962*, AHPCE. Sección Galicia e León. Jacq. 22.

na «oportunidad de ir a la constitución del PCG en la fecha más o menos que se venía barajando, o si era oportuno para un poco más adelante»³¹.

Os comunistas do PCE tardaron case tres anos en facer realidade o mandato de crear un Partido Comunista de Galicia³². Temos constancia dalgunhas das reunións organizadas nese período, nas que participaron tanto militantes do interior como membros da Dirección residente en Francia, Santiago Álvarez e Enrique Líster, entre eles. Significativamente, os colectivos comunistas de México e Cuba souberon das reunións a posteriori, «sin que con anterioridad haya la más mínima comunicación por los conductos regulares del proceso, desarrollo y culminación de tales hechos políticos»³³. As resolucións adoptadas na xuntanza parisiense de outubro de 1966 foron elevadas á sesión plenaria do Comité Executivo do PCE, que tivo lugar entre o 17 e o 20 do mes de decembro do mesmo ano. Alí xa se aprobou iniciar a preparación do congreso do PCG, tarefa encomendada a Santiago Álvarez e Enrique Líster³⁴. Estes dous personaxes, con Eduardo García, Juan Gómez e mais Anselmo Hoyos, responsabilizáranse da elaboración do plan de traballo no interior e do proxecto de programa e de estatutos do Partido Comunista de Galicia para presentalos no seu congreso constitutivo³⁵.

A reunión en que se fundou o Partido Comunista de Galicia, polo xeral coñecida como I Congreso, realizouse en París en decembro de 1968. Por Ferrol asistiron Francisco Fernández Filgueiras, Jesús Aneiros, Rafael Pillado e Rafael Bárez (González Vidal 1999: 165 e ss.). Desta asemblea constitutiva tamén saíu nomeado o primeiro Comité Central, formado por vinte e unha persoas³⁶. Santiago Álvarez actuou desde ese momento como secretario xeral do PCG. Enrique Líster aparecía na listaxe como membro do Comité Central. Pero a situación ía mudar nun prazo relativamente breve.

³¹ *Informe de Martínez. 13-10-66*, AHPCE. Sección Galicia e León. Jacq. 147.

³² O proceso pode seguirse en Santidrián 2002: 585 e ss.

³³ Carta datada en México D. F., o 1 de agosto de 1969, AHPCE. Emigración política. Microfilme. Caixa B. Jacq. 385.

³⁴ *Reunión plenaria del Comité Ejecutivo del 17 al 20 de octubre de 1966*, AHPCE. Documentos. Cartafol 47.

³⁵ *Comité Ejecutivo (reunión del 16/18 de 1967)*, AHPCE. Documentos. Cartafol 47; *Comité Ejecutivo (reunión del 20 de enero 1968)*, AHPCE. Documentos. Cartafol 48; *Comité Ejecutivo (reunión del 26 de enero 1968)*, AHPCE. Documentos. Cartafol 48.

³⁶ *Relación C.C.-P.C.G.*, AHPCE. Galicia e León. Jacq. 213. O documento está reproducido en Santidrián, 2002.

É ben coñecida a crise que viviu o PCE como resultado da invasión de Checoslovaquia por tropas soviéticas en agosto de 1968. Por primeira vez na súa historia, os comunistas españois condenaron unha acción da Unión Soviética. A decisión provocou unha escisión encabezada por dous históricos militantes, Eduardo García e Agustín Gómez. Enrique Lister mostrou reticencias ante a postura do seu partido, coa que se aliñou Santiago Álvarez³⁷. En 1970, *Mundo Obrero*, voceiro do PCE, daba conta da expulsión de Enrique Lister. O ferrolán *Paco Balón* escribe nas súas memorias que o Comité Executivo do PCG analizou o caso en decembro de 1970. Fronte a dúas únicas abstencións, trece persoas aprobaron a decisión de expulsar da organización o canteiro de Calo (González Vidal 1999). A militancia de Enrique Lister no PCE, mantida ao longo de máis de corenta anos, chegaba á súa fin.

Estamos xa nos anos derradeiros da ditadura. A axitación antifranquista cobra vigor, tamén a represión. En 1972 producíronse os acontecementos do 10 de Marzo en Ferrol, cando a policía asasinou dous obreiros que se manifestaban polas súas reivindicacións laborais. A represión que seguiu a este suceso foi dura e longa. Algúns dos seus protagonistas, militantes comunistas e das Comisións Obreiras, tiveron que marchar ao exilio francés: José Julio Miraz, Ramiro Romero, José Cabado e Francisco Fernández Filgueiras asentáronse en París, onde ficaron ata a morte de Franco.

As iniciativas xeradas polos galegos residentes en París daquela non foron poucas. Como escribe un dos seus estudosos, Xaime Varela, a maior parte delas «xurdiron ó abrigo de certos grupos políticos do exilio ou ben doutras asociacións que intentaban vertebrar as inquedanzas culturais dos emigrantes galegos» (Varela 2000: 1008). Unha desas iniciativas foi a creación a comezos de 1970 do Centro Galego de París, controlado por xentes de Enrique Lister, é dicir, fóra da disciplina do PCG. En 1973, Ramiro Romero, José Díaz, *Carballeira*, José Julio Miraz e Paco Filgueiras contribuíron á creación da Asociación Cultural O Toxo, na órbita do PCG³⁸. A actividade do Toxo foi intensa: palestras —como a de Ramón de Valenzuela o domingo 2 de maio de 1976, organización de excursións, creación de grupos de danza, publicacións, etc. Destas coñecemos un libriño titulado *Gali-*

³⁷ Sobre a posición de Lister en agosto de 1968, remitimos a Lister López 2008. Véxase tamén Pala 2006.

³⁸ Entrevista a José Julio Miraz Fernández. Ferrol, 4 de maio de 2006. Fundación 10 de Marzo.

cia. Un pobo, unha nación, datado en 1975, e a revista *Sempre. Boletín do Centro Cultural Galego O Toxo* (Varela 2000: 1010-1011).

Os traballos dos catro novos exiliados galegos no Toxo non se limitaron ao eido cultural: «Hicimos muchas cosas», conta José Julio Miraz, «hemos hecho actos cuando el proceso de los 23» —o xuízo contra os militantes acusados de seren os instigadores dos sucesos do 10 de Marzo. A colectividade inmigrante en Francia participou dalgúns deses actos desenvolvendo «una cultura política específica, que combinaba el culto a la memoria de la República (celebrando el 14 de abril), del movimiento obrero y las propias efemérides del nacionalismo gallego, ahora incorporadas a su propio calendario» (Núñez Seixas 2012: 200).

Estes novos exiliados regresaron ao país ao morrer Franco. Tamén o fixeron Santiago Álvarez e Enrique Lister. E se o exilio foi un duro oficio, o regreso tampouco foi doado. Resulta sorprendente a teimosía do réxime posfranquista por negar o pasaporte a Enrique Lister³⁹. Unha teimosía relacionada talvez coa imaxe que o franquismo forxara deste comunista ao que, desde os tempos da *Causa general*, se identificara coas checas madrileñas da Guerra Civil e ao que facía un simple peón de Moscova⁴⁰.

A prensa da Transición recolle con certa frecuencia noticias sobre as dificultades do canteiro galego para conseguir o pasaporte —ata dez negativas por parte do Goberno español⁴¹—, nun proceso que durou máis dun ano e ante o cal

³⁹ Con data do 24 de agosto de 1976 «se reitera la prohibición de entrada en España» de Carrillo, Dolores, Irene Falcón e Enrique Lister, aos que se lles denega a petición de «pasaporte normal» (a cita procede dos Fondos Contemporáneos do Arquivo Histórico Nacional. Madrid). Destes catro comunistas, Enrique Lister será o derradeiro en conseguir o documento. Tampouco a outros comunistas galegos lles resultou doado obteren o pasaporte. É o caso de Manuel Bravo Silveas, máis coñecido como *Mariño*. Comunista dende os anos da República, o estalido da Guerra Civil colleuno fóra de Galicia. Viviu en Francia dende 1939, traballando no aparato do PCE no país veciño, sempre clandestino e con nome falso (Santidrián 2005).

⁴⁰ Véxase, por exemplo, Alfonso Barra: «Crisis ideológica y política en el Partido Comunista Español», *ABC*, 14/1/1972. A documentación da policía española depositada no Arquivo Histórico Nacional dá conta da entrada en España de Enrique Lister para «enlazar con el partido de que depende en Cataluña, organizando grupos dedicados especialmente a fomentar el malestar en las zonas fabriles a fin de crear entre la población un clima contra el régimen». Tamén os arquivos da Policía Internacional e de Defensa do Estado (PIDE) poñen de manifesto o seguimento ao que a policía portuguesa someteu a Lister en determinados momentos.

⁴¹ «Diez negativas totales de pasaporte», *El País*, 26/8/1976 (http://elpais.com/diario/1976/11/03/espaa/215823611_850215.html).

o militar republicano deu mostras de impaciencia⁴². Mesmo houbo unha certa mobilización cidadá para facer presión sobre as autoridades⁴³. A concesión do pasaporte a Lister —e a legalización do seu partido, o Partido Comunista Obrero Español, que non puido participar nas primeiras eleccións tras a morte de Franco— non chegou ata principios do mes de novembro de 1977⁴⁴. Tras a súa aterraxe no aeroporto de Madrid, un simbólico 7 de novembro, Lister declarou que, tras case corenta anos de exilio, «ha llegado la hora del regreso a la patria»⁴⁵, España. Trinta anos antes, en plena Guerra Civil, os escritores cubanos Juan Marinello e Nicolás Guillén recibían unha resposta semellante nunha entrevista en que preguntaban ao miliciano galego a razón pola que regresara a España despois da súa primeira estancia na URSS: «¡Cómo no iba a volver! Acababa de pasar la bárbara represión de octubre y comprendí que mi puesto estaba entre los míos» (Marinello / Guillén 1938: 99). O exilio e a patria.

O regreso á terra natal rememóranos dous escritores galegos, Luís González Tosar e Xosé Luís Méndez Ferrín, destacando a acollida na Alameda de Compostela, onde o de Calo «abriu o seu discurso memorábel en galego e logo, cortesmente, pediu permiso para seguir en castelán». Afincado en Madrid, fixo, en diante, numerosas visitas a Galicia e participou en actos políticos, en ocasións ao lado de forzas independentistas⁴⁶.

O retorno a España supúxolle a Santiago Álvarez un novo paso polas cadeas franquistas, desta volta pola de Carabanchel. Non foi unha estadía longa, e a súa situación era moi diferente á de Enrique Lister, dado o papel que o PCE estaba desempeñando neses momentos da Transición. Legalizado o Partido Comunista

⁴² Martínez Lage, Santiago: «La impaciencia de Lister», *El País*, 12/12/1994 (http://elpais.com/diario/1994/12/12/espana/787186818_850215.html).

⁴³ Perfecto Conde Muruais: «Solicitan el regreso de Lister», *El País*, 30/8/1977 (http://elpais.com/diario/1977/08/30/espana/241740002_850215.html); véxase tamén *El País*, 31/12/1976 (http://elpais.com/diario/1976/12/31/sociedad/220834820_850215.html).

⁴⁴ Sobre a legalización do PCOE: «El Partido Comunista Obrero Español pide la legalización», *El País*, 5/7/1977 (http://elpais.com/diario/1977/07/05/espana/236901643_850215.html).

Sobre o pasaporte de Lister: «Concedido el pasaporte a Lister y legalizado su partido, el PCOE», *El País*, 1/11/1977 (http://elpais.com/diario/1977/11/01/espana/247186814_850215.html).

⁴⁵ Agradézolle á profesora Margarita Ledo o acceso ás imaxes da chegada de Lister a Barajas.

⁴⁶ Xosé Luís Méndez Ferrín: «Enrique Lister, gallego», *La Opinión*, 7/5/2007 (http://www.farodevigo.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2983_5_134186_Opinion-Enrique-Lister-galego); véxase tamén Luís González Tosar, «Un mozo de setenta anos», *El Correo Gallego*, 11/4/2007.

en abril de 1977, Álvarez foi candidato comunista ao Congreso nos primeiros comicios democráticos. Os resultados foron desesperanzadores e pasaron factura. O fracaso electoral sobrevoou o III Congreso do PCG, o primeiro realizado en Galicia na legalidade, a principios de 1978. Parece que a elaboración das candidaturas provocara tensións, porque as «aspiracións persoais, para colocarse en postos de saída, dalgúns militantes do interior chocaron coas dos dirixentes que viñan do exterior» (Alonso Montero 2007: 145). Porén, non semella que o peso dos militantes do exilio fose excesivo porque, se ben é certo que o cabeza da candidatura foi Santiago Álvarez, tan só dous dos candidatos comunistas galegos ao Congreso dos Deputados nas eleccións xerais de 1977 procedían do exilio: o propio Santiago Álvarez e Ramón Valenzuela, ambos por Pontevedra.

En realidade, as tensións que atravesaron o conclave comunista transcendían as coordenadas galegas; foi o escaparate político onde se representou por primeira vez o comezo da longa crise do comunismo español. As tensións entre partidarios e detractores de Santiago Carrillo instaláronse no PCG. En Galicia, ademais, escoitáronse voces que reclamaban a necesidade de profundar no «problema nacional gallego», como se puxera de manifesto na asemblea de intelectuais do PCG que tivera lugar no mes marzo de 1977 (Alonso Montero 2007). Sexa como for, Santiago Álvarez cedeu o revezo a Rafael Pillado na Secretaría Xeral, cargo do que dimitiu aos poucos meses para ser substituído por Anxo Guerreiro. Malia que o Partido Comunista de Galicia acadou un escano no primeiro Parlamento autonómico (1981), a crise parecía estar xa servida. Santiago Álvarez continuou en cargos de responsabilidade, pero no comunismo español e asentado en Madrid. Comezou a redacción das súas voluminosas memorias.

Pola súa banda, Enrique Lister, tamén asentado en Madrid, seguiu á fronte do Partido Comunista Obrero Español, organización que en ningún momento conseguiu representación parlamentaria. Publicou un novo libro de memorias, contra o seu grande inimigo político, Santiago Carrillo (Lister 1983). En 1986 regresou ao PCE.

O protagonismo político de Enrique Lister e Santiago Álvarez daba cabo. O duro exilio, que tantos anos durara, quedaba xa lonxe. Pero a realidade porfiou na súa dureza: ambos os dous viviron a caída do Muro de Berlín e a desaparición da Unión Soviética.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALONSO MONTERO, Xesús (2007): *Intelectuais marxistas e militancia comunista en Galicia*, Vigo, Xerais.
- ALONSO MONTERO, Xesús (2009): *Cartas de republicanos galegos condenados a morte (1936-1948)*, Vigo, Xerais.
- ÁLVAREZ, Santiago (1968): *Sobre Galicia*, París, Ebro.
- ÁLVAREZ, Santiago (1984): *Castelao y nosotros los comunistas*, Sada (A Coruña), Edición do Castro.
- ÁLVAREZ, Santiago (1990a): «La lucha de los irmandiños del Siglo XV», en *Ensayos histórico políticos*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 55-78.
- ÁLVAREZ, Santiago (1990b): «Orígenes y formación de la nacionalidad gallega», en *Ensayos histórico políticos*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 15-51.
- ÁLVAREZ, Santiago (1990c): *Memorias IV. Más fuertes que la tortura y la pena de muerte (1945-1954)*, Sada (A Coruña), Edición do Castro.
- ÁLVAREZ, Santiago (1992): *Osorio-Tafall. Su personalidad, su aportación a la historia*, Sada (A Coruña), Edición do Castro.
- BABIANO, José / Ana FERNÁNDEZ ASPERILLA (coords.) (2009): *La patria en la maleta. Historia social de la emigración española a Europa*, Madrid, Fundación 1º de Mayo.
- CASTELAO: *As cartas de América* (1990?): Vigo, A Nosa Terra.
- DREYFUS-ARMAND, Geneviève (1999): *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*, París, Albin Michel.
- DUARTE, Ángel (2009): *El otoño de un ideal. Los valores del republicanismo español y su declive en el exilio de 1939*, Madrid, Alianza.
- O EXILIO galego. Repertorio biobibliográfico, unha primeira achega* (2001): Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega / Arquivo da Emigración Galega.
- FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana (coord.) (2010): *Gente que se mueve. Cultura, política, acción colectiva y emigración española*, Madrid, Fundación 1º de Mayo.
- GONZÁLEZ VIDAL, Francisco (1999): *Francisco González Vidal, Paco Balón: Memorias de un comunista ferrolano*. [Edición ao coidado de Víctor Manuel Santidrián Arias]. Sada (A Coruña), Edición do Castro.
- GURRIARÁN, Ricardo (1999): *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista*, Sada (A Coruña), Edición do Castro.
- GUIXÉ COROMINES, Jordi (2012): *La República perseguida. Exilio y represión en la Francia de Franco, 1937-1951*, Valencia, PUV.
- HEINE, H. (2001): «El exilio republicano en Alemania Oriental (República Democrática Alemana, RDA)», *Migraciones y Exilios*, 2, 111-121.
- HOYOS PUENTE, Jorge de (2012): *La utopía del regreso. Proyectos de Estado, sueños de nación en el exilio republicano en México*, México-Santander, El Colegio de México / Universidad de Cantabria.
- LILLO, Natacha (2008): «A inmigración galega en Saint-Denis (1920-1945)», *Estudios Migratorios*, I:2, 199-211.
- LILLO, Natacha (2010): «El PCE en París y la región parisina: las relaciones con el PCF y los inmigrantes “económicos” (1945-2005)», en Fernando Martínez López / Jordi Canal / Encarnación Lemus (coords.), *París, ciudad de acogida: el exilio español durante los siglos XIX y XX*, Madrid, Marcial Pons, 341-370.
- LILLO, Natacha (2011): «El asociacionismo español y los republicanos en Francia: entre el activismo y la respuesta del Estado franquista (1945-1975)», *Historia Social*, 70, 175-191.

- LILLO, Natalia (2012): «Las colonias españolas del norte de París en el siglo XX: una identidad vinculada con la clase obrera y los acontecimientos de la Península», en María Llobart Huesca (ed.), *Identidades de España en Francia. Un siglo de exilios y migraciones*, Granada, Comares, 81-88.
- LÍSTER, Enrique (2007a): *Nuestra guerra. Memorias de un luchador*, Guadalajara, Silente.
- LÍSTER LÓPEZ, Enrique (2007b): «La prohibición del PCE en Francia y la constitución de la emigración comunista española en los países del Este: 1950», en Manuel Bueno Lluich (coord.), *Comunicaciones del II Congreso de historia del PCE: de la resistencia antifranquista a la creación de IU. Un enfoque social*, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas, 3, sen paxinar.
- LÍSTER LÓPEZ, Enrique (2008): *Praga, agosto 1968. Páginas de un diario personal*, Guadalajara, Silente.
- LÍSTER, Enrique (1983): *Así destruyó Carrillo el PCE*, Barcelona, Planeta.
- LLOMBART HUESCA, María (2012): «Política, cultura e identidad: propuestas desde la dirección catalana en Francia (1939-1948)», en María Llobart Huesca (ed.), *Identidades de España en Francia. Un siglo de exilios y migraciones*, Granada, Comares, 113-131.
- LLOMBART HUESCA, María (ed.) (2012): *Identidades de España en Francia. Un siglo de exilios y migraciones*, Granada, Comares.
- MARCO CARRETERO, Jorge (2012): *Guerrilleros y vecinos en armas. Identidad y cultura en la resistencia antifranquista*, Granada, Comares.
- MARINELLO, Juan / Nicolás GUILLÉN (1938): *Hombres de la España leal*, A Habana, Editorial Facetas.
- MARTÍNEZ GONZÁLEZ, XURXO (2011): *Luis Soto. A xeira pola unidade galega*, Vigo, Xerais.
- MEES, Ludger (2012): «¿Democracia española o nación vasca? Debates identitarios y luchas políticas en el exilio de los nacionalistas vascos, 1939-1960», en María Llobart Huesca (ed.), *Identidades de España en Francia. Un siglo de exilios y migraciones*, Granada, Comares, 134-155.
- NUÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel (2012): «¿La otra Galicia ideal? Sobre el exilio gallego en Francia (1939-1975)», en María Llobart Huesca (ed.), *Identidades de España en Francia. Un siglo de exilios y migraciones*, Granada, Comares, 179-204.
- NUÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel / Ruy FARIAS (2009): «Transterrados y emigrados: Una interpretación sociopolítica del exilio gallego de 1936», *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 735, 113-127.
- PACHECO PEREIRA, José (2000): *Álvaro Cunhal. Uma biografía política. «Daniel», o Jovem Revolucionario (1913-1941)*, Lisboa, Temas e Debates.
- PALA, Giaime (2006): *Checoslovaquia 1968 o del inicio del fin del mito soviético*, Madrid, Los Libros de la Catarata.
- PEREIRA, Vítor (2003): «Os exiliados políticos portugueses en Francia entre 1958 e 1974», *Estudios Migratorios*, 15-16 (xuíño-dembro), 121-157.
- PILLADO, Rafael (2012): *O latexo da vida e da conciencia. Memorias Colectivas de Rafael Pillado I*, Ferrol, Asociación Cultural Fuco Buxán.
- PRIESTLAND, David (2010): *Bandera Roja. Historia política y cultural del comunismo*, Barcelona, Crítica.
- REDONDO NEIRA, Fernando (2004): «Las imágenes de la Guerra Civil y la lucha antifranquista en la Cuba Sono Film», en *X Congreso Asociación Española de Historiadores del Cine*, Granada.
- RÍOS, Isabel (1986): *Testimonio de la Guerra Civil*, Sada (A Coruña), Edición do Castro.
- SANTAMARINA, Antón (1999): «De como e con quen o profesor se meteu en política. Anacos das memorias de David Álvarez Carballido», en Rosario Álvarez / Dolores Vilavedra (eds.), *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*, Santiago de Compostela, I, 153-171.

- SANTIDRIÁN ARIAS, Víctor Manuel (2000): «O informe da viaxe de Santiago Álvarez por América Latina (5 de outubro de 1960)», *Estudios Migratorios*, 2, 131-192.
- SANTIDRIÁN ARIAS, Víctor Manuel (2002): *Historia do PCE en Galicia, 1920-1968*, Sada (A Coruña), Edición do Castro.
- SANTIDRIÁN ARIAS, Víctor Manuel (2005): *Manuel Bravo Silvares «Mariño»*, Sada (A Coruña), Edición do Castro.
- SANTIDRIÁN ARIAS, Víctor Manuel (2006): «Política do exilio», en Xosé Manoel Núñez Seixas / Pilar Cagiao Vila (eds.), *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*, Sada (A Coruña), Edición do Castro / Consello Galego da Cultura, 217-241.
- SOTO, Luís (1983): *Castelao, a U.P.G. e outras memorias*, Vigo, Xerais.
- SCHWARZSTEIN, Dora (2001): *Entre Franco y Perón. Memoria e identidade del exilio republicano español en Argentina*, Barcelona, Crítica.
- SZILVIA, Petho (2009): *El exilio de comunistas españoles en los países socialistas de Europa Centro-Oriental (1946-1955)*. Tese de doutoramento. Universidade de Szeged. Pódese descargar en http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1209/3/PethoSzilvia_TesisDoctoral_esp.pdf
- TAGÜEÑA LACORTE, Manuel (2005): *Testimonio de dos guerras*, Barcelona, Planeta.
- ULIANOVA, Olga (2013): «El exilio comunista chileno 1973-1989», *Estudios Ibero-Americanos*, 2, 212-236.
- VARELA SIEIRO, Jaime (2000): «As manifestacións culturais galegas en París na segunda metade do século XX», en Dieter Kremer (coord.), *Un século de estudos galegos, Galicia fóra de Galicia: actas do VI Congreso Internacional de Estudos Galegos, Universidad de La Habana, Facultad de Artes y Letras, Cátedra de Cultura Gallega, 17 a 21 de abril de 2000*, [Sada (A Coruña)] / Trier, Edición do Castro / Centro de Documentación de Galicia da Universidade de Trier, II, 1007-1016.